

Ziezo poëzie

48 moderne nederlandse gedichten in de kijker

door

Dr. Lambert Wierenga

✉ l.wierenga@home.nl

© 2014 Uitgeverij Kok – Utrecht

www.kok.nl

Omslagontwerp Ralf Boer

ISBN 978 90 435 2310 3

NUR 622

ISBN e-book 978 90 435 2311 0

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

1

POËZIE

“niets dan taal”

- 1.1 – Bernlef, *De ziel*
- 1.2 – Mark Boog, *Al dat streven*
- 1.3 – Herman de Coninck, *Je truitjes en je witte en rode*
- 1.4 – Maarten Doorman, *Telefoon*
- 1.5 – Ingmar Heytze, *Recessie-vers*
- 1.6 – Mark Insingel, *Toen jij niet klaar was*
- 1.7 – Ester Naomi Perquin, *Frederik C.*
- 1.8 – K. Schippers, *Dictee*

De ziel

- 01 De ziel is in diepste wezen zielig. Op ieders lip slaagt zij
02 er maar niet in substantie te verwerven.
03 Begrensd door een begrip dat loos is, zonder materie
04 is zij niet meer dan het woord dat haar benoemt
05 zielsveel, met hart en ziel, zieltoegend: niets dan taal
- 06 Daarom raakt dit gedicht niets en
07 slaat bij iedere regel de plank steeds verder mis.
08 Toch wil ik haar niet missen: meer dan
09 de som der delen waarin zij bestaat
10 verspreid in de oplichtende banen van het brein
- 11 Op de monitor van de intensive care
12 zien wij haar ten slotte wegvlugten in een punt.
13 Wat achterblijft: het zielloos lichaam
14 en de zekerheid dat iets verdwenen is
15 dat niet bestaan kon maar er toch was.

“De ziel” als titel van een modern gedicht: Bernlef doet het voor niet minder! Is dit het begin van een wijsgerige beschouwing over een religieus, metafysisch of psychologisch vraagstuk? Of misschien over een romantisch thema dat de eeuwen door gekozen is in liefdespoëzie? Ook andere gedichten in “*Kanttekeningen*”, de bundel waarin dit gedicht is opgenomen, hebben titels die zo’n gedegen agenda aankondigen, constant in ambitie en thematiek. Zoals, naast “De ziel”, ook “De eeuwigheid”, “Het toeval”, “De godsdienst”, “Het verdriet”, “Het denken”, “Het niets”. Sommige titels suggereren een esthetisch onderzoek, zoals “De poëzie”, “De muziek” en “De kleur”. Of een natuurwetenschappelijke studie, zoals “De genen” en “De zwaartekracht”. Het bepalend lidwoord ‘het’ of ‘de’ dat een vast deel vormt van elk van de 52 titels, draagt er door z’n generieke functie toe bij deze indruk van grondige reflectie te vestigen.

In dit gevarieerde programma is een thematische indeling niet te vinden. Het heeft iets van de hoofdstukkenlijst van een bundel *capita selecta*, gekozen voor een filosofische of cultuurhistorische leergang.

Opvallend genoeg zit geen van deze opties er naast. Het zijn inderdaad fragmentarische studietjes over wijsgerige, esthetische, wetenschappelijke en religieuze onderwerpen. Al die pogingen het genre te benaderen zijn ontoereikend om het specifieke ervan te definiëren. Het zijn – en dat is van de kant van een dichter natuurlijk geen verrassing – vooral taalconstructies. Alle genoemde onderwerpen worden eigenzinnig benaderd via een talig en esthetisch onderzoeksperspectief. Hoe en waartoe noemen we het onnoembare? Wat betekenen al die woorden écht die refereren aan abstracte noties als ‘tijd’, ‘verdriet’, ‘denken’, ‘toeval’? Noties die door hun conventionele status gemakkelijk ten prooi vallen aan geaccepteerde ambiguïteit, aan intellectuele gemakzucht of aan trivialiteit?

EEN WOORDSTUDIE

Woordstudies, dat zijn deze gedichten vooral. Semantische referentie, exacte definitie, contrastieve begripsafbakening, wetenschappelijke status: het is niet *díe* techniciteit die de dichter interesseert. Hij wil ook niet “het begrip ‘ziel’ redden”, zoals in een recensie van de bundel werd verondersteld. Het zijn veel eerder de intellectuele weerbarstigheid, de emotionele connotatie, de poëtische potentie van deze ‘woorden’ die de dichter Bernlef interesseren. Hij *poëtiseert* dan ook de werkelijkheid, kun je zeggen. Maar dat doet hij zonder de *feitelijke techniciteit* van ‘de dingen’ te negeren of te verdoezelen. Een mooi voorbeeld van deze *plurale of ambivalente* optie is “De ziel”. Een écht gedicht!

“DE ZIEL”: EEN “GEDICHT” OVER “NIETS DAN TAAL” (REGEL 1-7)

Traditioneel zou een gedicht over “De ziel” al gauw in een intieme sfeer worden ingezet, met een romantische inslag of op een verheven toon. Bernlef schrijft die traditie al gauw weg. Abrupt doorkruist hij de leesconventie door in de eerste regel al twee registers te kiezen. Eerst het statige en ambitieuze begin met “De ziel is in diepste wezen ...”, waarna de alerte lezer zich instelt op een wijsgerige definitie. Maar dan wordt hij dadelijk geconfronteerd met een laatdunkende kwalificatie in het predicaat: “... zelig”.

Daarmee is de toon gezet. Vanaf die onverbidelijke introductie, die het effect heeft van een overvalstrategie, begint de dichter, zowel thematisch als lexicaal, een geestig én serieus spel van associaties en stellingen. Het woord “zelig” dient hem als brug van het ene naar het andere domein. Etymologisch en morfologisch is het uiteraard aan het woord ‘ziel’ verwant. Dat feit verleidt de dichter om op dat vlak z’n associatief elan de vrije hand te geven. Dat legitimeert de serie kwalificaties “zielsveel, met hart en ziel, zieltoegend” (regel 5), waarin de dichter drie voorbeelden bij elkaar zet van de semantische leegte die, in zijn optiek, elk van deze figuurlijke en stilistische taalelementen karakteriseert: niet gauw zal iemand deze triviale aanduidingen nog met ‘de ziel’ in verband brengen. Daarom: ze betekenen niets, het is “niets dan taal” (regel 5). Die elliptische slotregel, ingeleid door de dubbele punt, moet in deze context wel betekenen dat noch hij noch de lezer enige referentiële functie aan deze woorden zullen toekennen.

Dat slotvers was gedegen voorbereid in de loop van deze strofe. Weer: zowel op talig als op thematisch niveau. Iedereen praat maar over “de ziel”: ze is “op ieders lip” (regel 1), zegt de dichter in een wat spottende concessieve zinsconstructie. Maar dat praten gaat nergens over. Met inzet van de figuur van de personificatie – “Zij / slaagt er maar niet in ...” (regel 1-2) – stelt hij haar niettemin voor als een actieve, zelfstandige, bijna strijdbare persoonlijkheid.

Contrast tussen figuur en betoog. Want, hoewel actief, is de ziel tegelijk “een begrip dat loos is, zonder materie” (regel 3), zonder “substantie” (regel 2). Deze serie kwalificaties vat de tweede strofe dan samen in een conclusie: “Daarom ...” (regel 6). Als de ‘ziel’ inderdaad “loos, zonder materie” is, en zonder “substantie”, heeft ook dit gedicht “De ziel” geen écht onderwerp: het “raakt niets / en slaat bij iedere regel de plank steeds verder mis” (regel 6-7). De paradox is dus de expliciete formulering van de cynische desillusie dat het woord ‘de ziel’, en ook alle met ‘ziel’ samengestelde woorden, al die ‘gevoelige’ woorden als “zielsveel, met hart en ziel, zieltoegend” (regel 5), zonder inhoud zijn, zonder materie of substantie. Het is “niets dan taal”: ‘Words, words, words!’

POLONIUS

What do you read, my lord?

HAMLET

Words, words, words.

POLONIUS

What is the matter, my lord?

HAMLET

Between who?

POLONIUS

I mean, the matter that you read, my lord.

(Shakespeare, *Hamlet*, II,2)

Met deze, door z'n elliptische vorm extra lapidaire, formule sluit de dichter deze balans af. Ondanks al haar pogingen "substantie te verwerven" (regel 2) is "De ziel ..." daartoe niet bij machte gebleken. Daarom raakt ook "dit gedicht" op drift: aan het eind van deze balans sluit "... slaat de plank steeds verder mis" (regel 7) weer aan op het nog pregnanter begin ervan: "... slaagt zij / er maar niet in ..." (regel 1-2).

"DE ZIEL": "MEER DAN DE SOM DER DELEN" (REGEL 8-15)

De centrale regel in dit gedicht fungeert dan als 'wending': "Toch ..." (regel 8). Ondanks alle ferme beweringen onderzoekt de dichter de andere kant van het probleem. Z'n reflectie betreft niet meer een rationele zoektocht naar een aanvaardbare referent van het woord 'ziel'. Even lapidair als tevoren, poneert hij, als in een dialectisch debat met zichzelf, dat hij "haar niet (wil) missen" (regel 8). Weer zet hij een elliptische constructie in om zonder scrupule met zichzelf in tegenspraak te gaan: ": meer dan / de som der delen waarin zij bestaat" (regel 8-9). De lezer zal hier stellig iets aanvullen als: 'Maar feitelijk is de ziel (méér dan) ...'. Eerst was geen afwijzing apert genoeg: "niets dan taal", "loos", "zonder materie", zonder "substantie". Nu ineens deze contra-bewering "... zij bestaat" (regel 9), hoewel ook de ontkenning daarvan weer niet wordt geschuwd: "... iets (...) dat niet bestaan kon" (regel 14-15).

Het wordt duidelijk dat de dichter eigenlijk tegen heug en meug "de ziel" niet afschrijft. Hij is geen aanhanger van Dick Swaab in diens boek, "Wij zijn ons brein", waarin geen enkele rol lijkt te zijn toebedeeld aan andere dan fysieke, genetische, neurologische eigenschappen en processen. Daarvan geeft een ambigu ingevoegde perifrasede blijk: "de som der delen waarin zij bestaat". "De ziel" bestaat! Ze bestaat "in de som der delen", een bekend syntagma dat hier waarschijnlijk refereert aan het lichaam als *fysiek geheel* waarin ze schuil gaat en 'bezieling' geeft. Betekent deze toevoeging dat de ziel *in het lichaam* als eigenheid "bestaat / verspreid in de oplichtende banen van het brein" (regel 10)?

Neurologisch zichtbaar te maken in een MRI? Hoe verklaart de dichter deze complexe paradox over “de ziel”: “niets dan het woord dat haar benoemt”, een “begrip dat loos is, zonder materie” én “iets (...) dat niet bestaan kon maar er toch was”?

DE PARADOX GEHANDHAAFD: “IETS (...) DAT NIET BESTAAN KON MAAR ER TOCH WAS”

Deze mysterieuze tegenspraak werkt de dichter, uiteraard zonder het raadsel te ontsluiten – daar is een gedicht niet voor – uit in de laatste strofe. Hij doet dat in een plastisch-concrete scène. En uiteraard is de uitkomst zelf ook “niets dan taal”.

Ingepast vormt de systematische ‘ziel’-isotopie in de woordcombinatie “het zielloos lichaam” (regel 13) het substraat van de scène. Na de terminale fase, die een patiënt op de intensive care heeft doorgemaakt, geeft de ziel – weer via een expressieve personificatie opgevoerd – de strijd op en “zien wij haar wegvlugten” (regel 12) in een punt op de monitor. Niets minder dan “zien wij ...”! Wat als slachtoffer van die strijd achterblijft, is “het zielloos lichaam”.

In de slotzinnen botsen weer “het woord” en “het begrip”. Het laatste werd gekwalificeerd als “loos”, “zonder materie”, zonder “substantie”. Het kan dan uiteraard niet “wegvluchten”. Maar toch, de dichter wil “haar niet missen”. En constateert voor zichzelf, hoe absurd ook, één “zekerheid” (regel 14): “iets” is “verdwenen (...) dat niet bestaan kon maar er toch was”. Wat was het nu: “substantie”, “begrip” of “niets dan taal”?

SCEPTISCHE RATIONALITEIT EN ROMANTISCHE CONVENTIE

De dichter benoemt een boeiend conflict tussen sceptische rationaliteit en romantische illusie. Hij houdt tenslotte één zekerheid over: het conflict is alleen in “taal” te beschrijven, niet in “een begrip” te vatten.

Al dat streven

- 01 **Al dat streven – floep,**
02 **weg. Je draait je om en streelt**
03 **de koude hand die daarom vraagt.**
04 **Er komt een nieuwe dag, zoiets zeg je.**
- 05 **Hol en donker draagt de kamer**
06 **het vervloekte kamerschap –**
07 **Het verandert, en dat was ooit een wens.**
08 **Hol en donker zijn de ogen van de slapeloze.**
- 09 **Al dat streven! Recht de tere nacht in.**
10 **Die de tijd, en van de tijd het duren,**
11 **mild beschimpt. Dit? Is dit het?**
12 **De bedoeling, bedoel ik?**
- 13 **Nee, niet dit. Je streelt de hand.**
14 **Of toch. Je streelt de oude hand.**

De plotselinge confrontatie van een hooggestemd ideaal met een alledaagse realiteit? Tegelijk een stilistische schok, dat plechtige “streven -” en dat non-chalante “- floep” in één regel? Mededogen met een ander én nuchtere werkelijkheidszin? Moeilijk, deze woorden, zinnen, regels, vragen, beweringen, correcties tot een eenheid te lezen. Zoveel wordt alleen maar gesuggereerd dat van de lezer een zoekende inventiviteit wordt gevraagd: een neologisme, onaffe zinnen, vage vragen, aarzelende suggesties, corrigerende voornemens en relativerende concessies. Moet – ook – hij kiezen tussen een hooggestemd ideaal en een ironisch cynisme?

Het vormt voor de lezer een uitdagende exercitie van ambiguïteit en semantische onderbepaaldheid. Hij moet er zelf dan ook nogal wat bij bedenken om op grond van dit tekstaanbod – indien al mogelijk – een bevredigende lectuur te construeren uit die contrasterende lexicale en thematische procedés.

AMBIVALENTIE EN CONNOTATIE

Met opvallende stelligheid in toon en in thematiek wordt een ‘ideaal’-isotopie geïntroduceerd als incipit. Met een techniek van poëtische overtuigingskracht en met cynische stelligheid, bijeengebracht in één strategie: die van de verrassende nevenschikking van contrasterende connotaties. De eerste woorden – “Al dat streven” – zijn immers in het vertrouwde nederlandse idioom sterk ambivalent.

De standaard betekenis wijst op een positieve levensinstelling, die van het idealisme, het nastreven en koesteren van een betere wereld ten bate van de mensheid. Een nobele thematiek is de inzet.

Deze ‘ideaal’-isotopie wordt verder op in het gedicht, uitgewerkt in enkele herhalingen en synoniemen. Eerst “streven” in de eerste regel, dan in “Er komt een nieuwe dag” (regel 4), verder in “ooit een wens” (regel 7), daarna, als een nadrukkelijke herhaling en versterkt met een uitroepteken, in “Al dat streven!” (regel 9), net als de eerste keer gelokaliseerd aan het begin van een strofe, en tenslotte in “De bedoeling ...” (regel 12).

Maar er is meer aan de hand! Een syntagma als “Al dat streven” kan als vanzelf – weer in het nederlandse idioom – ook een riskante gevoelswaarde krijgen.

Enkele voorbeelden van de structuur en van de betekenis van dit syntagma ‘Al dat / die ... X’ uit recente teksten, grotendeels krantenberichten: ‘Al dat vechten’, ‘Al dat getwitter’, ‘Al dat geld’, ‘Al dat geweld’, ‘Al dat overleggen, ik was het kotsbeu geworden’. Het heeft intrinsiek een pejoratieve connotatie, die van ergernis, cynisme, kritiek, afweer. Met de bijbetekenis van ‘Daar heb ik nu wel genoeg van!’. Het geeft een

mate van oververzadiging weer, van een overmatige gerichtheid op de activiteit die wordt aangeduid door het element vertegenwoordigd in het zelfstandig naamwoord.

Het incipit suggereert naast de ‘ideaal’-isotopie dan ook het aspect van ergernis en overdaad. In dat vermoeden wordt de lezer onmiddellijk bevestigd als deze start wordt voortgezet in een expliciet cynisch contrast: “- floep, / weg” (regel 1-2). Een vasthoudend, krachtig beleden, in idealen samengevat “streven”? Maar ineens: “Je draait je om” (regel 2) en “wég” is het! De échte realiteit is sterker: “Al dat streven” heeft de “je” weliswaar lang gemotiveerd en gestimuleerd. Maar ooit winnen het, als in een oogwenk, het inzicht, de verbazing en de zelfspot: “- floep, / weg”.

En nog voordat er enige ruimte wordt gezocht voor bezinning over een mogelijk conflict tussen ‘idealisme’ en ‘realisme’, volgt al de concrete daad: “je (...) streelt / de koude hand die daarom vraagt” (regel 2-3). De *feitelijke* omslag in houding en gedrag wordt met een *poëtische* alliteratie bijna liefdevol onderstreept: “streven” wordt ‘strelen’!

De “je” is door deze kentering in besef van urgentie en evidentie uit het lood: “Er komt een nieuwe dag, zoiets zeg je” (regel 4). De onhandige banaliteit van die woorden, hoewel waarschijnlijk als bemoediging of als troost gevoegd bij het fysieke streelgebaar, toont aan dat de “je”, door z’n idealistische opgaan in “Al dat streven”, er geen weet heeft van hoe en wat te zeggen in de onbekende, moeizame praktijk van het dagelijkse leven.

Subtiel en ironisch wordt aan de demonstratie van dit conflict tussen ‘abstract ideaal’ en ‘concreet gedrag’ vorm gegeven; het wordt in één persoon, de spreekinstantie, aangeduid met “je”, waaruit blijkt dat hij de verantwoordelijkheid wil delen met de collectiviteit: “zoiets zeg je”.

Deze procedés uit het arsenaal van poëtische techniek, van retorische suggestie en van contrastieve ironie vormen samen een krachtige beeldstrategie. De semantische onderbepaaldheid die het ‘gewone’ taalidoom alléén zou kunnen bewerken, wordt geleidelijk gecompenseerd door alle subtiële procedés waarover een poëtische taal beschikt.

LEXICON EN AARZELING

Enkele malen wordt ook met vage lexiconelementen discreet én sceptisch naar deze idee verwezen. Tentatieve formules als: “zoiets zeg je” (regel 4), “en dat was ...” (regel 7), “Dit? Is dit het?” (regel 11), “Nee, niet dit.” (regel 13) zijn nadrukkelijk frequent ingelast. Het herhaalde woord “streven” was al een eerste aanduiding voor semantische onderbepaaldheid: het schiet tekort om z’n volledige thema te poneren. Daarom probeert de ‘ik’-figuur geleidelijk

z'n gedachten een genuanceerder vorm te geven. Ook dan realiseert hij zich echter dat hij daarin niet slaagt. Vandaar enerzijds het poëtische, idealistische "Al dat streven", sterk onder de aandacht gebracht door herhaling en daarbij nog een uitroepteken, maar anderzijds de relativering door de afwezigheid van elke thematische precisering. Waarnaar 'gestreefd' werd, het blijft in het vage, in het semantisch onderbepaalde hangen. Dat gebeurt volgens een constante strategie: allerlei procedés worden nadrukkelijk en systematisch ingezet om een persoonlijke aarzeling en een onoplosbaar dilemma te uiten.

De tweede strofe suggereert dat het abstracte ideaal dat ooit alle aandacht opeiste, in botsing is gekomen met de confrontatie met een ernstig zieke verwant. In "Hol en donker draagt de kamer / het vervloekte kamerschap –" (regel 5-6) wordt een claustrofobische sfeer opgeroepen, die van een ziekenkamer, die in z'n angstige beslotenheid van uitzichtloosheid en van duisternis wordt getypeerd met het abstracte neologisme 'kamschap'. Indringend wordt die angst geuit, in een staccato-achtige herhaling van korte woorden en doffe klanken: "Hol en donker zijn de ogen van de slapeloze" (regel 8). Een verwant, uit oog en hart verloren in die ideële bevlogenheid? Maar "Het verandert" (regel 7): de omslag is, hoe overrompelend ook, conform wat "ooit een wens" (regel 7) was.

Daarmee is "Al dat streven!" (regel 9) naar de achtergrond gedreven. "Floep, / weg": "Recht de tere nacht in" (regel 9) en "mild beschimpt" (regel 11), zou dat de échte "bedoeling" zijn? In elliptisch geformuleerde toespelingen en met tentatieve ambivalentie wordt de betovering opgeheven waarin "Al dat – zinledige – streven" werd gekoesterd. Het "Je" (regel 13, 14) suggereert met deze filosofische bespiegeling dat er een intensieve kentering in waarden en normen is doorgemaakt en dat die bij de 'ik' eindelijk als geldig is geïntegreerd.

DILEMMA EN VRAGENDE CORRECTIE

Maar is dat wel zo? Kan dat wel? De strategie wordt nog intensiever met typerende procedés als de zelfbevraging, de zelfcorrectie, de herhaalde interrupties en de approximatieve toevoegingen waarmee elke – ook de voorafgaande – stellige beweringen worden gerelativeerd of afgehouden. Die technieken dragen er toe bij om diezelfde sfeer van semantische onderbepaaldheid – en tegelijk van persoonlijke onvoldaanheid – in het gedicht vorm te geven. Zinstukjes als "zoiets zeg je." (regel 4), "Dit? Is dit het?" (regel 11), "..., bedoel ik?" (regel 12), "Nee, dit niet" (regel 13) en "Of toch?" (regel 14), ze dragen er alle toe bij de indruk te geven dat de spreker het eigenlijk zelf ook niet meer weet wat "Al dat streven" (regel 1 en 9) en "de hand", "de oude hand" (regel 13, 14) eigenlijk met elkaar te maken hebben! Waarom was hij wél vaardig in het éne, maar hulpeloos bij het andere?

PERSPECTIEF: VAN “JE” NAAR “IK”

Wie is die spreker, die “Je”? Om ook dat perspectivische aspect onder de strakke strategie van de semantische onderbepaaldheid te brengen, kiest de dichter systematisch voor het generieke “je” (regel 2, 12, 14). De retorische functie daarvan is dubbel (E-ANS, §: 9-2-5-2): de spreker probeert het risico te *ontwijken* zich *persoonlijk* bloot te geven in z’n pijnlijke dilemma, maar tegelijk *betrekt* hij met deze lexicale keus *de lezer* in die situatie. Hij rekent op diens begrip: ‘Dit is toch niet alleen mijn probleem?’. Hij suggereert z’n onmacht: ‘Moet ik dit écht in m’n eentje beslissen?’. Hij vraagt om advies: “Is dit het? / De bedoeling (...)?” (regel 11-12).

Heel efficiënt, als retorsch procedé! Vooral als hij ook eenmaal, als in een moment van onoplettendheid, er bijna ontwapenend blijk van geeft dat hij het zélf is die een antwoord zoekt op die persoonlijke vraag. Eén keer: “Is dit het? / De bedoeling, bedoel ik?” (regel 11-12). Als terloops identificeert deze “ik” zich hier met de “je”. Alsof hij door onzekerheid even van z’n à-propos is gebracht, laat hij terloops zien dat hij zelf, achter het masker van de collectiviteit waar hij met dit constante “jij” schuil ging, met een persoonlijk probleem zit, waarvan hij de portee nog niet durft te overzien.

DILEMMATISCHE THEMATIEK

Aarzelend, vragend, zich hernemend tot aan het slot! De ambitieuze strategie van de mentale en sociale omslag lijkt in dit gedicht nog niet voltooid. Misschien is dat ook niet het doel van de “ik”. Verbazing over het idealisme dat hem altijd typeerde en onmacht bij wat hem onvoorzien als een impuls overkwam. Hij laat zich met geen enkele stelligheid uit over zichzelf en over z’n manier van optreden. Het is een botsing. Z’n demonstratieve gedrevenheid – “Al dat streven”, “Al dat streven!” – en z’n ontdekte en erkende onmacht “Nee, dit niet.”, “Of toch.” “Dit?” – worden, in deze poëtische zelfobservatie, niettemin voor hemzelf opgelost. De ideële prioriteit legt het af tegen de andere, de medemenselijke.

Een belangrijke functie heeft hier in de analyse de interpunctie! De korte, soms besliste, soms aarzelende interventies “Nee, dit niet.”, “Of toch.” (regel 13, 14) aan het einde eindigen met een punt, niet meer met een vraagteken, zoals even tevoren nog in “Dit? Is dit het?” en “... bedoel ik?”. Het lijkt een impliciete keus in te houden: de wat cynische of twijfelende connotatie van “Al dat streven” en “Al dat streven!” wordt kennelijk onderkend. De “ik” (regel 12) probeert een beslissing te nemen. Pas heel laat in het gedicht manifesteert hij zich ongemaskerd en ongewapend voor eigen verantwoordelijkheid. De beslissing is kennelijk genomen. Daarna durft hij het aan om zich uiteindelijk weer met “je” als representatief, misschien exemplarisch te uiten voor de individuele keus: “Je streelt de hand.” (regel 13) en “Je streelt de oude hand.” (regel 14).